

Ο ΜΟΥΦΤΗΣ ΩΣ ΔΙΚΑΣΤΗΣ

Επί ευκαιρία της μελέτης του Γιάννη Κτιστάκι *Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006 Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης

Τα προβλήματα, που αφορούν το θεσμό του Μουφτή, διεκδικούν μια παράδοση *prima facie* πρωτοτυπία, αν συγκριθούν με το σύνολο των ανακολουθιών, που χαρακτηρίζουν το καθεστώς της τουρκομουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης: Ενώ συνήθως οι ασυμβατότητες και δυσαναλογίες, νομικής και πολιτικής φύσης, είναι εν γένει διακριστικές σε βάρος των μουσουλμάνων, στην περίπτωση του Μουφτή το θεσμικό καθεστώς σε ορισμένες περιπτώσεις υπερβαίνει τα συνταγματικά επιτρεπτά όρια υπέρ μιας κοινοτιστικής θρησκευτικής -ισλαμικής δικαιοταξίας. Πέρα από τις νομικές ασυμβατότητες και τις συνακόλουθες πολιτικές επιπλοκές που την αφορούν, η θέση του Μουφτή στη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης θα πρέπει να εξετάζεται μέσα από ένα διπλό πρίσμα. Από τη μια πλευρά εκείνο της διαπάλης κατά τη δυναμική μετεξέλιξης των θεσμών και από την άλλη εκείνο των συντηρητικών δομών που διαινίζουν κάθε θρησκευτική ιεραρχία. Η συγκρότηση της ταυτότητας της μειονότητας μέσα από τη συντήρηση κανόνων θρησκευτικής φύσης καθιστά τη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης στατική, από την οποία λίγα μέλη της έχουν διαφύγει, και, για την ειρυνεία της ιστορίας, σε ορισμένες περιπτώσεις κάτω από την ευεργετική επίδραση των αστικών κύκλων της Τουρκίας. Η διαδικασία «θρησκευτικοποίησης» της μειονότητας επιτελέστηκε στην «μιλλετιστική» αντίληψη που κληρονόμησε το ελληνικό δίκαιο, παράλληλα με την ολοκλήρωση των εθνοποιοτικών διεργασιών που διαμορφώθηκαν στο εσωτερικό της μειονότητας. Εκεί, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1980, έθνος (τουρκικό) και θρησκεία (Ισλάμ) έπαψαν να αποτελούν ανταγωνιστικές ιδεολογίες. Η παγίωση εδώ και 20 περίπου χρόνια δύο Μουφτειών παράλληλα προς τις αναγνωρισμένες από το νόμο Μουφτείες επέφερε το διχασμό στους κόλπους της μειονότητας διαμορφώνοντας ένα παράλληλο θεσμικό χώρο με προεξάρχοντα πολιτικό χαρακτήρα. Για τον λόγο αυτό ο τρόπος ανάδειξης του Μουφτή αποκτά στρατηγική σημασία και πρέπει να συσχετίζεται με το θέμα της άσκησης δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων.

Ο Κωνσταντίνος Τσιτσελίκης διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας διεθνές δίκαιο και ανθρώπινα δικαιώματα.

Το βιβλίο του Γιάννη Κτιστάκι, φέρνει στην επικαιρότητα μία σειρά από ζητήματα που αφορούν το καίριο ερώτημα του «εκσυγχρονισμού» ενός πεπαλαιωμένου δικαίου συστήματος (Ιερός ισλαμικός νόμος) που διατηρείται σε ισχύ στην ελληνική έννομη τάξη. Το ερώτημα που γεννιέται συνακόλουθα είναι εάν ένα σύγχρονο νομικό σύστημα μπορεί να ανέχεται ή ακόμα και εάν θα έπρεπε να ενσωματώνει αρχές νομικού πλουραλισμού, δηλαδή την παράλληλη ισχύ κανόνων δικαίου οι οποίοι απευθύνονται σε διαφορετικές ομάδες με βάση την ένταξή τους σε διαφορετικές κοινότητες. Στο πνεύμα αυτό, θα πρέπει να δοκιμασθεί η αντοχή του Ν. 1920/1991, ο οποίος διατηρεί τις δικαιοδοσίες του Μουφτή σε ισχύ. Μόνη ασφαλιστική δικλείδα, ο έλεγχος συνταγματικότητας των μουφτειακών αποφάσεων από το μονομελές πρωτοδικείο, αρμοδιότητα την οποία ούτως ή άλλως διαθέτει κάθε δικαστής.

Το βιβλίο προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τη νομολογία τόσο των μουφτειακών αποφάσεων όσο και των σχετικών αποφάσεων των πρωτοδικείων της Θράκης. Η εξαντλητική έρευνα στο αρχείο των ιεροδικαστηρίων και των πρωτοδικείων μας προσφέρει για πρώτη φορά το υλικό που θα μας επιτρέψει να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα με τη μεγαλύτερη δυνατή ασφάλεια. Ασφαλώς η προσπάθεια να προσδιορίσει κανείς τις νομικές συνιστώσες που διέπουν τη θέση του Μουφτή αποτελεί περίπλοκη άσκηση. Η ιεράρχηση των κανόνων δικαίου, εσωτερικού και διεθνούς, που οφείλει ο ερευνητής να προτάξει μεθοδολογικά δεν είναι εύκολο εγχείρημα, όταν μάλιστα προκύπτουν αμφιβολίες για τη νομική ισχύ ορισμένων διατάξεων.

Εάν η ύπαρξη Μουφτή είναι αδιαμφισβήτητη για τη μουσουλμανική κοινωνία της Θράκης και η θεσμική του ενσωμάτωση κατοχυρωμένη, το νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τη θέση του παραμένει ο ακρογωνιαίος λίθος της πολεμικής που αναπτύσσεται από διάφορες οπτικές γωνίες σχετικά με τη διατήρηση των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του. Τα νομικά προβλήματα, τα οποία εύστοχα αναδεικνύει η μελέτη του Γιάννη Κτιστάκι, αφορούν πρώτον μη δικαιοδοτικού χαρακτήρα αρμοδιότητες, και δη την τέλεση γάμου. Ειδικότερα την δυνατότητα τέλεσης γάμου δια αντιπροσώπου, αλλά και το επιτρεπτό όριο ηλικίας για τα κορίτσια. Αντίθετα, ζήτημα πολυγαμίας είναι πρακτικά ανύπαρκτο στη Θράκη. Η πλειοψηφία των προβλημάτων, ωστόσο, αφορά την απονομή δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων στον Μουφτή και την εφαρμογή κανόνων Ιερού Μουσουλμανικού Δικαίου. Η θολή κατάσταση που έχει διαμορφωθεί αφενός πηγάζει από τις ελλείψεις και τις αντιφάσεις του σχετικού νομικού πλαισίου και αφετέρου από την ετερογένεια των κανόνων δικαίου. Στο σημείο αυτό καίριο είναι το ερώτημα: η δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή είναι συντρέχουσα με τα κοινά δικαστήρια ή αποκλειστική; Η στην πράξη επιβολή από τα ελληνικά δικαστήρια της αποκλειστικής αρμοδιότητας εγείρει πλήθος ζητημάτων νομιμότητας. Συνοπτικά, τα πεδία όπου διακρίνονται όψεις ασυμβατό-

τητας του Ιερού Δικαίου όπως αυτό εφαρμόζεται από τα τρία Ιεροδικαστήρια της Θράκης με κανόνες συνταγματικού και διεθνούς δικαίου, μπορεί να παρουσιαστεί ως εξής, όπως τεκμηριώνει εξαντλητικά και η μελέτη του Γιάννη Κτιστάκι:

Δικονομικοί κανόνες: Βασικοί κανόνες της πολιτικής δικονομίας (όπως για παράδειγμα η εξέταση των αποδεικτικών μέσων) δεν λαμβάνονται υπόψη κατά τη διαδικασία ενώπιον του Μουφτή. Επίσης, δεν κατοχυρώνεται το δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής επί της μουφτειακής απόφασης, (έφεση ή αναίρεση), αλλά και το δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης (πλημμελής κλήτευση, μη υποχρεωτική παράσταση δικηγόρου).

Κανόνες ουσιαστικού δικαίου, οι οποίοι συνέχονται με την ισότητα των φύλων. Κανόνες του Ιερού Νόμου διατηρούν ρυθμίσεις που ανταποκρίνονται σε απώτερες εποχές και αντιλήψεις σχετικά με τον ρόλο των συζύγων και την κοινωνική τους θέση. Σήμερα αποτελούν διακριστικές ρυθμίσεις σε βάρος της γυναίκας με τρόπο που αντίκειται σε συνταγματικές και διεθνείς διατάξεις προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της ισότητας των φύλων. Ο Ιερός Νόμος δίνει ιδιαίτερα προνόμια στο σύζυγο, σε ζητήματα διαζυγίου, επιμέλειας ανηλίκου και κληρονομιάς και κυρίως την έλλειψη πρόβλεψης για απόδοση διατροφής στην πρώην σύζυγο σε περίπτωση διαζυγίου.

Το αδύνατο σημείο της μελέτης του Κτιστάκι έγκειται στην εύκολη απόρριψη της πιθανότητας να ισχύει η Σύμβαση της Αθήνας (1913), ως θεμέλιος λίθος των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή. Δεν θα αναλύσω του λόγους που κατά το διεθνές δίκαιο μπορεί να παύσει η ισχύς μιας διεθνούς συνθήκης μερικώς ή στο σύνολό της. Ενδεικτική είναι η δήλωση του Υπουργού Εξωτερικών το 1925 ότι οι διατάξεις της Σύμβασης των Αθηνών για την ισχύ του προσωπικού δικαίου των μουσουλμάνων διατηρούνται σε ισχύ, καθώς ούτε η Συνθήκη της Λοζάνης ρητά τις καταργεί ούτε γενικότερα ο πόλεμος (εννοεί το 1919-1922) μπορεί να ανατρέψει διατάξεις σχετικά με την εφαρμογή ιδιωτικού δικαίου (ο υπ. Εξωτερικών, Αθήνα, 12.6.1925, Ιστορικό Αρχείο ΥΠΕΞ, Φ. 1927, 93.3). Ωστόσο, στην μεταπολεμική εποχή, η επιλογή της διατήρησης των μιλλετιστικού τύπου ιεροδικείων στη Θράκη ήταν συνυφασμένη με πολιτικές επιλογές και όχι με νομικές υποχρεώσεις, με την στενή έννοια του όρου. Σήμερα, η μεταβολή του καθεστώτος αυτού υπόκειται σε κανόνες διεθνούς δικαίου που επικαλύπτουν τη Σύμβαση των Αθηνών και τη Συνθήκη της Λοζάνης, η οποία εξάλλου δεν αναφέρεται ρητά σε ιεροδικαστήρια, αλλά στην υποχρέωση της Ελλάδας «να σεβαστεί τα έθιμα, που απορρέουν από συγκεκριμένες θρησκευτικές πρακτικές» (άρθρο 42 παρ. 1). Η θεσμική επικράτηση των σύγχρονων δικαιωμάτων του ανθρώπου, και ειδικότερα της δίκαιης δίκης, της ισότητας των διαδικών της διαφάνειας της διαδικασίας, του δικαιώματος σε έφεση, της ισότητας άντρα-γυναίκας, των δικαιωμάτων του παιδιού και του δικαιώματος σε διατροφή, ασφαλώς θα πρέπει να ιδωθεί ως η θεμελιώδης

αρχή που προσανατολίζει και καθορίζει το περιεχόμενο του κράτους δικαίου, ως θεμελίου της σημερινής έννομης τάξης της Ελλάδας. Με τον τρόπο αυτό η κατοχύρωση των «θρησκευτικών πρακτικών» της μειονότητας προσλαμβάνει ένα εντελώς διαφορετικό περιεχόμενο το οποίο τροποποιεί εκ βάθρων τις διατάξεις της Σύμβασης των Αθηνών.

Συνεπώς το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει ο Κτιστάκις είναι ορθό, αν και προέρχεται από μία περισσότερο βολонταριστική συλλογιστική ως προς την ανάγκη τερματισμού του καθεστώτος των ιεροδικαστηρίων, όπως αυτό έχει σήμερα. Το ερώτημα όμως που πρέπει να μας απασχολεί αφορά το εάν είναι δυνατόν να υφίσταται ένα παράλληλο δικαιοδοτικό σύστημα, σε θέματα προσωπικού δικαίου, κυρίως οικογενειακού δικαίου, ικανοποιώντας το αίτημα του συνανήκειν μιας μειονοτικής ομάδας της οποίας η ταυτότητα βασίζεται σε διαφορετικές φιλοσοφικές/θρησκευτικές πεποιθήσεις από την πλειοψηφία και την κρατούσα δικαιοταξία. Θα υποστήριζε κανείς ότι μια τέτοια διαφοροποίηση δεν μπορεί να παραβιάζει βασικές αρχές της δημόσιας τάξης (με την έννοια του ελληνικού δημοσίου δικαίου) ή την προϊούσα ευρωπαϊκή έννομη τάξη, η οποία ορίζεται από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Δικαστήριο του Στρασβούργου. Εάν η προϋπόθεση αυτή, η οποία άτεχνα υπάρχει στον νόμο περί των αρμοδιοτήτων του Μουφτή, του 1991, τηρηθεί με την υποχρέωση του πρωτοδικείου να ελέγχει πραγματικά την συνταγματικότητα των μουφτεϊακών αποφάσεων, τότε υπάρχει δυνατότητα να εξελιχθεί ένα παράλληλο νομικό σύστημα που θα αφορά την μειονότητα; Καταρχήν δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την εκδοχή του νομικού πλουραλισμού ως τέτοιο. Ειδικά για την δικαιοδοσία του ιεροδίκη, κρίσιμο στοιχείο για την εξέταση της απάντησης στο ερώτημα είναι ο τρόπος υπαγωγής στη μία ή την άλλη δικαιοδοσία. Ασφαλώς η μέχρι σήμερα εν τοις πράγμασι υποχρεωτική δικαιοδοσία του Μουφτή αποτελεί παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων και αξιών. Η υποχρεωτική παραπομπή δηλαδή σε συγκεκριμένο δικαστή βάσει των θρησκευτικών πεποιθήσεων του πολίτη εγείρει μια σειρά προβλήματα των οποίων η ανάλυση περισεύει στον χώρο αυτό.

Επίσης, πώς θα μπορούσε να γίνει παραδεκτή η εφαρμογή διακρισιακών κανόνων που πλήττουν μέλη της μειονότητας στο όνομα της προστασίας της πολιτιστικής και θρησκευτικής ιδιαιτερότητας, που σε τελική ανάλυση ενεργούν σε βάρος του μισού πληθυσμού της μειονότητας; Η αποδοχή τέτοιων κανόνων δικαίου δημιουργεί μία ανεπίτρεπτη απόκλιση από τα απαράβια όρια προστασίας θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων που κατ'επίφαση μόνο λειτουργούν ως "θετικές διακρίσεις" υπέρ της μειονότητας. Η ισορροπία μεταξύ σεβασμού της μειονοτικής ιδιαιτερότητας και της δημόσιας τάξης διατυπώνεται μάλιστα και από τη Συνθήκη της Λοζάνης (άρθρο 43). Η Συνθήκη, μάλιστα, δίνει τη δυνατότητα σε μικτή επιτροπή (κυβέρνησης και μειονότητας) να επανεξετάσει τα μέσα για την

προστασία των εθίμων της μειονότητας (άρθρο 42.2), η οποία δεν ενεργοποιήθηκε ποτέ. Όπως προτείνει και ο Κτιστάκις, το παράδειγμα των σχετικών δημοψηφισμάτων και η μεταρρύθμιση των ιεροδικαστηρίων στην γαλλική Mayotte θα μπορούσε να είναι χρήσιμο για τη δική μας συζήτηση.

Το ζητούμενο, λοιπόν, για τη μετεξέλιξη του προβληματικού σημερινού καθεστώτος είναι η ενδεχόμενη διασφάλιση από τη μία πλευρά του σεβασμού της θρησκευτικής και πολιτισμικής παράδοσης της μειονότητας, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από την εσωτερική της έννομη τάξη, και από την άλλη πλευρά η μη απόκλιση από την τήρηση κανόνων προστασίας θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων που τελικά επενεργούν σε βάρος των ίδιων των μελών της ομάδας.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το νομικό καθεστώς προστασίας της θρησκευτικής ιδιαιτερότητας της μειονότητας και της θέσης του Μουφτή, λαμβάνει υπόψη του την ανάγκη προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων, όπως νοούνται μέσα από τη διατήρηση των θεσμών τους, αλλά παραγνωρίζει τις δυνατότητες μετεξέλιξης του ίδιου του καθεστώτος σε συνάρτηση με την εξέλιξη που λαμβάνει χώρα στην περιρρέουσα έννομη τάξη, ελληνική και ευρωπαϊκή. Κοντολογής, αγνοεί ότι οι δικαιοδοσίες του Μουφτή εν τέλει αντίκεινται σε θεμελιώδεις αρχές της ευρωπαϊκής έννομης τάξης (βλ. ελευθερία της ανεξιθρησκείας, ισότητα των φύλων), αλλά και ότι οι κανόνες προστασίας της μειονότητας θα έπρεπε να θεσπίζονται με γνώμονα την ανάπτυξη της προσωπικότητας των μελών της, δηλαδή να μεγιστοποιεί τις ευκαιρίες στη συμμετοχή στην κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή –χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η αρχή αυτή λειτουργεί σε βάρος της διατήρησης της ομάδας.

Τα ιεροδικεία της Θράκης εφαρμόζουν κανόνες δικαίου οι οποίοι έχουν ξεπεραστεί από τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες στην υπόλοιπη ελληνική κοινωνία και έννομη τάξη. Εξάλλου, θρησκευτικά δικαστήρια (χριστιανικά και μουσουλμανικά) έπαψαν να λειτουργούν με την υποχώρηση και τελική διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε Ελλάδα (και Τουρκία). Η διατήρηση των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη μπορεί να εξηγηθεί με ιστορικούς όρους, όμως θα πρέπει να αναζητηθεί ένα νέο πλαίσιο αναφοράς, το οποίο αφενός θα λαμβάνει υπόψη του τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες που πηγάζουν από το Ισλάμ, αφετέρου όμως δεν θα ρυθμίζει τη διαιώνιση αντιλήψεων και πρακτικών που αντίκεινται σε θεμελιώδεις αξίες των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Το νομικό καθεστώς που διέπει τη θέση του Μουφτή θα έπρεπε να αποξενωθεί από τις πολιτικές φορτίσεις που είναι συνυφασμένες με αυτήν. Η κοινωνική σπουδαιότητα του ρόλου του τον αναδεικνύει σε πρόσωπο αναφοράς για τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας τα οποία συνδέονται με ισχυρούς θρησκευτικούς δεσμούς αλλά και εν πολλοίς από ακόμα ισχυρότερους εθνικούς. Οι ασυμβατό-

τητες και τα νομικά κενά που διαπιστώνει αναλυτικά και η μελέτη του Γ. Κτιστάκι δεν είναι τεχνικά δύσκολο να θεραπευτούν. Απαιτείται όμως πολιτική τόλμη και προσεκτική προεργασία ώστε να συμβάλουν στην ομαλοποίηση των εσωτερικών και εξωτερικών άνισων σχέσεων της μειονότητας με όρους συναίνεσης. Απαραίτητη προϋπόθεση αποτελεί η εξασφάλιση της έμπρακτης εφαρμογής μιας πολιτικής ουσιαστικής κοινωνικής ενσωμάτωσης της μειονότητας και της παράλληλης δυνατότητας διαφύλαξης της θρησκευτικής και εθνογλωσσικής της ταυτότητας στα πολλαπλά επίπεδα που αυτή εκφράζεται, μακριά από μιλιταριστικά πρότυπα. Ο Μουφτής μπορεί να φαντάζει ως θεσμικό απολίθωμα μιας πολύ μακρινής εποχής. Η αναπροσαρμογή του ρόλου του σε μία κοινωνία που εξελίσσεται μπορεί να της δώσει την έλλειψη δυναμικής που χαρακτηρίζει την εσωτερική έννομη και κοινωνική τάξη της τουρκο-μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης.

Βιβλιογραφία

- Κοτζάμπαση Αθ., *Οι οικογενειακές έννομες σχέσεις Ελλήνων και Ελληνίδων μουσουλμάνων*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2003
- Κτιστάκις Γ., *Ιερός νόμος του Ισλάμ και μουσουλμάνοι έλληνες πολίτες. Μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006
- Μηναΐδης Σ., *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1990
- Παπασιώπη-Πασιά, Ζ., «Προβληματισμοί γύρω από το πεδίο εφαρμογής του διαπροσωπικού δικαίου στην Ελλάδα και τη δικαιοδοτική αρμοδιότητα του Μουφτή», 2001/7β *Κοινοδικιον*, σς. 391-412
- Roukounas E., «Compétence du Moufti pour connaître des matières qui relèvent du statut personnel de ressortissants grecs de religion musulman», *Revue Hellénique de droit international*, Athènes 1981, σ. 151-157
- Σολταρίδης Σ., *Η ιστορία των Μουφτεϊών της Δυτικής Θράκης*, εκδ. Α.Λιβάνη, Αθήνα 1997
- Τσιτσελίκης Κ., «Η θέση του Μουφτή στην ελληνική έννομη τάξη. Η νομική απροσδιοριστία ως παράγοντας της θρησκευτικής ελευθερίας των μουσουλμάνων της Θράκης», *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), εκδ. Κριτική, Αθήνα 1999, σ. 271-330
- Τσιτσελίκης Κ., «Οι δικαιοδοσίες του Μουφτή ως ιεροδίκη. Με αφορμή την απόφαση 405/2000 του ΜονΠρωτΘιβ», 49 *Το Νομικό Βήμα* 2001, σ. 583-593.
- Tsitselikis K., «Personal status of Greece's Muslims: A legal anachronism or an example of applied multiculturalism?», *The legal treatment of Islamic minorities in Europe*, R. Alufi & G. Zincone (eds), Peeters 2004, σ. 109-132
- Tsourkas D., «Les juridictions musulmanes en Grèce», *Hellenic Review of International Relations*, v. 2 No II, 1981-2, σ. 582-598.